

Spinoza op de Haagse Trekvliet

Wim Goris

Opgedragen aan Focko ten Have († 2013)
en Marinus Toet († 2014), redactieleden van
Eeuwig Jong, RV De Laak 1911-2011

Den Haag, januari/maart 2014

Inhoudsopgave

Dank **vii**

Samenvatting **ix**

Deel 1 Inleiding **1**

Deel 2 De verbinding Den
Haag-Amsterdam om-
streeks 1660 **6**

Deel 3 Spinoza gaat op reis:
hij kan het gemakkelijk
betalen **14**

Deel 4 Lekker op het water van de
Haagse Trekvliet **23**

Deel 5 Met Spinoza in de skiff op
het water van de Vliet **27**

Illustraties

kaart 1	Veen- en Binckhorstpolder in 1647 iv	fig. 7	Amsterdamse Veerkade voor de demping in 1904 21
kaart 2	Waterwegen in Holland in 1631, vóór de aanleg van de trekvaarten v	fig. 8	Trekschuit van de Ooievaart aan het Zieken, richting Haagse Trekvljet, ca. 2012 21
kaart 3	Het netwerk van trekvaarten vanaf 1665 v		
kaart 4	Wandelroute van Spinoza van de Paviljoensgracht naar het Zieken, het vertrekpunt van de trekschuit naar Delft vi	fig. 9	Afvalmanagement anno 2014 26
		fig. 10	Gezicht op Den Haag, vanaf de Delftse Vaart in de 17 ^e Eeuw, Cornelis Springer, Kasparus Karsen, 1852 31
fig. 1	Spinoza in de Kloosterkerk viii	fig. 11	Brugwachtershuisje Kerkbrug Voorburg 34
fig. 2	Spinoza op de Paviljoensgracht 5	fig. 12	Spinoza op de Haagse Trekvljet – compositie 38
fig. 3	Haarlemse trekschuit. Prent van Reinier Ooms, midden 17 ^e eeuw 10		
fig. 4	Buitenplaats Drievliet in de 18 ^e eeuw. De Nieuwe Tolbrug ligt nog aan de Delftse kant van de Vliet 12		
fig. 5	Toekenning NWO-Spinozapremie 2012 (2,5 mln. euro) 19		
fig. 6	Bartholomeus Johannes van Hove, gezicht op het Oude Vrouwen- en Kinderhuis aan het Zieken, ca. 1830 20		

IV KAARTEN

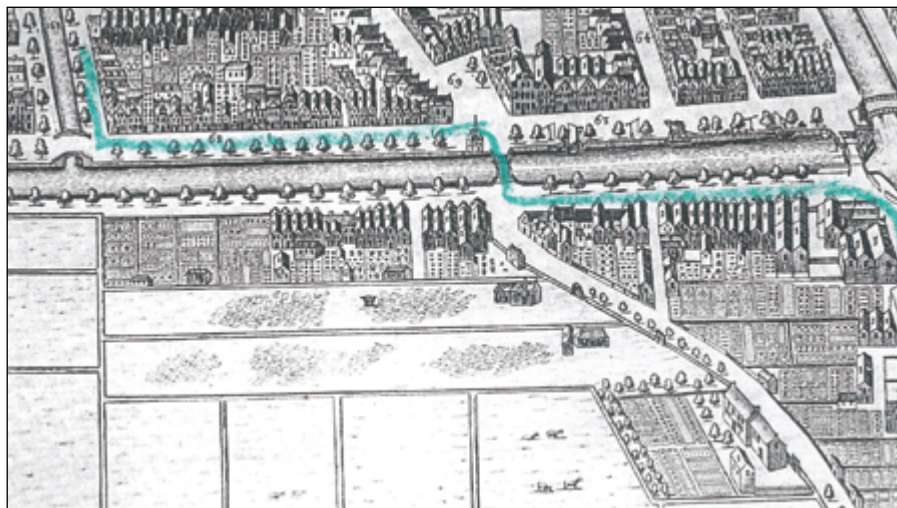
KAART 1: VEEN- EN BINCKHORSTPOLDER IN 1647; VANUIT DEN HAAG (GRAVENHAGE) LINKS LOOPT DE HAAGSE TREKVIJL IN OOSTELIJKE RICHTING LANGS HET JAAGPAD (SCHUYT KADE). BIJ DRIEVLIET KOMT HET JAAGPAD UIT OP DE NIEUWE TOLBRUG (TOL BRUGGE), AAN DE DELFTSE KANT (OOST VLIET, NIET OP DE KAART). DE VLIET (WEST VLIET) LOOPT LANGS VOORBURG (VOORBORGH) NAAR LEIDSCHEMENDAM (DAM, NIET OP DE KAART).

KAART 2: WATERWEGEN IN HOLLAND IN 1631; SITUATIE VÓÓR DE AANLEG VAN DE TREKVAARTEN; DE HAAGSE TREKVLUIT (TUSSEN 'S-G. EN DE VLIET) IS OP DE KAART NIET AANGEGEVEN.

KAART 3: HET NETWERK VAN TREKVAARTEN VANAF 1665.

KAART 4: WANDELROUTE VAN SPINOZA VAN DE PAVILJOENSGRACHT (LINKS) NAAR HET ZIEKEN (RECHTS), HET VERTREKPUNT VAN DE TREKSCHUIT NAAR DELFT. DETAIL UIT DE KAART VAN ELANTS VAN 1681 MET DE BIERKADE; OP DE KADE ENKELE KRANEN. (VERZAMELING HAAGS GEMEENTEAR-CHIEF)

Dank

Inhoudelijk werd ik geïnspireerd door het betoog van Dr. W.N.A. Klever in de *Verhandeling over de verbetering van het verstand (TIE)* (Baarn, 1986) om de logica en de methodologie van Spinoza te gebruiken. Ik greep het boek toevallig mee van de plank in de Bibliotheek van Den Haag maar ik heb nadien een eigen exemplaar kunnen bemachtigen.

Simone Andriesen, hoofdredacteur van *Eeuwig Jong* heeft mij gestimuleerd om het verhaal af te maken. Redacteur Rob Jamin van de Laakpraet hielp mij enorm met zijn ontvankelijkheid voor een stuk over een filosoof dat niet een-twee-drie in een roeiclubblad past en voor zijn revisie van de eerste versie. Roeimaatjes Ticia Rueb en Yvonne Meijer hebben het geheel becommentarieerd en hebben mijn oorspronkelijke passages over Spinoza in Voorburg gecorrigeerd en aangevuld. Met dank voor de mondelinge toelichtingen verstrekt door Cornelis de Kler, Martine van der Wielen-De Goede en de receptie van Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg.

Voor de leesbaarheid heb ik de voetnoten uit de vorige versie weggehaald en vervangen door een opsomming van het bronnenmateriaal. Ten slotte mijn dank aan zangvriend Jules Guldenmund die in zijn schaarse tijd bereid was om naar de lay-out van de eindversie te kijken – en mij liet zien dat het eenvoudig een heel stuk mooier kan.

FIGUUR 1: SPINOZA IN DE KLOOSTERKERK. [HTTP://EVELINEVANDUYL.COM](http://evelinevandyul.com).

Samenvatting

Ieder lid van RV De Laak weet (of zou moeten weten) dat het water voor onze roeivereniging bekend staat als de Haagse Vliet of de Haagse Trekvliet. Maar welke roeier kent het verband tussen Spinoza en de Haagse Trekvliet? Mijn nieuwsgierigheid werd gewekt op zondagochtend 12 januari 2014 in de Kloosterkerk, waar ds. Margreet Klokke een preek hield over Spinoza. Die zondagmiddag roeide ik in een skiff over de Vliet naar Leidschendam en weer terug. Ter hoogte van Voorburg vroeg ik me ineens af: zal Spinoza ook hier over de Vliet zijn gevaren? En over de Haagse Trekvliet?

Ik besloot terug te vallen op de Logica en de Methode van Spinoza zelf. Spinoza onderscheidt vier soorten kennis, of eigenlijk begripsvorming. De eerste soort kennis is van 'horen-zeggen' (zoals iemand die wel eens heeft gehoord over Spinoza). De tweede soort kennis berust op blote ervaring (zoals iemand die regelmatig over de Haagse Trekvliet roeit maar daar nog nooit over heeft nagedacht). Nergens (niet op internet, niet in boeken) vond ik ook maar een woord over de Haagse Trekvliet met Spinoza. Dus ik besloot om die kennis te verbeteren.

In Deel 2 van dit artikel onderzoek ik de Haagse Trekvliet en de vaarroute van Den Haag naar Amsterdam. De Haagvliet (Haagse Trekvliet) is omstreeks 1344/1345 gegraven als aftakking van de Delftse Vliet naar de dorpen Die Haghe en Scheveningen. In 1638 werd de Leidsche Schie aangepast tot Trekvliet tussen Leiden (Witte Poort) en Leidschendam. Deze sloot aan op de al functionerende Trekvliet van Delft (Haagpoort) naar Den Haag (het Zieken). Trekschuiten onderhielden regelmatige personenvervoer tussen de steden, dit vervoer was in 1660 redelijk snel, heel efficiënt, betrouwbaar en betaalbaar.

In Deel 3 onderzoek ik het reisgedrag van Spinoza. Baruch Spinoza is in 1632 in Amsterdam geboren uit een Spaans-Portugese joodse vluchtelingenfamilie die asiel gevonden had in de Nederlanden. Op 27 juli 1656 werd in de Portugees-Israëlitische Synagoge van Amsterdam een banvloek over hem uitgesproken,

In voorjaar 1661 trekt Benedictus Spinoza naar Rijnsburg. April 1663 verhuist hij naar Voorburg. Eind 1669 verhuist Spinoza naar Den Haag, aanvan-

kelijk aan de Stille Veerkade, daarna aan de Paviljoensgracht. Op 21 februari 1677 is Spinoza daar gestorven. Hij is begraven op het kerkhof van de Nieuwe Kerk in Den Haag.

Deel 4 gaat over het water dat door de Haagse Trekvliet stroomt, als onderdeel van het afwateringssysteem Delfland. Den Haag heeft eeuwenlang problemen gehad met afwatering en stank. Al het vuile water van Den Haag dreef langzaam door de Haagse Trekvliet richting Drievliet en vandaar rechts richting Delft. Pas in de 19^e eeuw is het Verversingskanaal aangelegd, het water liep toen richting Den Haag. Daar sluit dit deel aan bij *Eeuwig Jong, RV De Laak 1911-2011*.

In Deel 5 bewijs ik (in de stijl van de *Ethica*) dat Spinoza over de Haagse Trekvliet is gevaren. Daarna volgt een aantal afgeleide, min of meer vrolijke Suggesties rondom het roeien, het richtinggedrag van een skiffeur, het brugwachtershuisje in Voorburg, de naamgeving van RV De Laak (ik beargumenteer de noodzaak van naamswijziging en stel voor om de naam te veranderen in RV Spinoza) en een advies aan de leden van de Vereniging Het Spinozahuis (ik argumenteer dat roeien bevorderlijk is voor de fysieke ondersteuning van de geometrische methode). Ten slotte zet ik Spinoza bovenop een skiff op de Vliet.

STELLING: Al wat is, is in God en niets is zonder God bestaanbaar noch denkbaar.

BEWIJS: ... Zonder een substantie kunnen bestaanswijzen noch bestaan noch worden gedacht, zodat deze uitsluitend hieruit kunnen worden begrepen.

(STELLING 1.15, *E*, p. 28)

Deel 1 Inleiding

Iedere inwoner van Den Haag kent het imposante standbeeld van Spinoza op de Paviljoensgracht (of is er wel eens langs gefietst). Bijna iedereen kent (of heeft van horen zeggen) Benedictus (Baruch) Spinoza, een filosoof uit de 17^e eeuw. Hij is afkomstig uit Amsterdam en heeft achtereenvolgend gewoond in Rijnsburg, Voorburg en Den Haag. Ieder lid van RV De Laak weet (of zou moeten weten) dat het water voor onze roeivereniging bekend staat als de Haagse Vliet of de Haagse Trekvliet. Maar welke roeier kent het verband tussen Spinoza en de Haagse Trekvliet?

Mijn nieuwsgierigheid werd gewekt op zondagochtend 12 januari 2014 in de Kloosterkerk in Den Haag, waar ds. Margreet Klokke een preek hield over Spinoza. Voor de tekst van de preek had zij gekozen de rede van Paulus op de Areopagus in Athene, in de Handelingen der Apostelen, met nadruk op het volgende gedeelte: *Het was Gods bedoeling dat ze hem zouden zoeken en hem al tastend zouden kunnen vinden, aangezien hij van niemand van ons ver weg is. Want in hem leven wij, bewegen wij en zijn wij. Of, zoals ook enkele van uw eigen dichters hebben gezegd: "Uit hem komen ook wij voort."* Diezelfde zondagmiddag roeide ik in een skiff over de Vliet naar Leidschendam en weer terug. Ter hoogte van Voorburg vroeg ik me ineens af: zal Spinoza hier over de Vliet zijn gevaren? En dus over de Haagse Trekvliet? Thuis gekomen probeerde ik het op te zoeken op internet: geen enkele *match*. Met al deze waarnemingen was ik nog geen haal verder. Maar het idee van een artikel voor de Laakpraet over een kennismaking met Spinoza en over de Haagse Trekvliet was geboren. Ik besloot terug te vallen op de Logica en Methode van Spinoza zelf. Zijn *Verhandeling over de verbetering van het verstand* (TIE) was voor mijn beperkte

doel heel nuttig. Hoofdstuk 1: ‘Het doel: kennis der natuur’. Spinoza wil alle wetenschappen richten op één doel: het bereiken van de hoogste menselijke volmaaktheid. Dat houdt in dat al onze activiteiten evenals onze denkacten op dit doel gericht moeten worden. Hoofdstuk 2: ‘Het middel: de beste waarneming’ (waarmee wij onze volmaaktheid kunnen bereiken). Daar vond ik Spinoza’s onderscheid van vier soorten begripsvorming (zie kader):

Vier soorten begripsvorming

1. waarneming die wij hebben van ‘horen zeggen’ of op grond van een of ander willekeurig teken;
2. waarneming die wij putten uit de zwervende ervaring, dat wil zeggen, uit de ervaring die nog niet bepaald is door het verstand;
3. waarneming waar het wezen van een zaak uit iets anders wordt afgeleid (dus door rationeel denken, maar met het risico van dwaling);
4. waarneming waar een zaak aanschouwd wordt door zijn wezen alleen of door kennis van zijn naaste oorzaak (dus van concrete dingen). Spinoza noemt dit de *scientia intuitiva*, ofwel het directe, intuïtieve inzicht, zonder gevaar voor dwaling.

UIT: TIE = Spinoza: *Verhandeling over de verbetering van het verstand*.

Hoofdstuk 3 ‘Eerste weg: naar de norm van de gegeven ware idee’. Wetend welke kennis voor ons noodzakelijk is, dient nu de Weg en Methode aangegeven te worden voor het opsporen van de waarheid, schrijft Spinoza.

De waarnemingsvormen onder 1 en 2 sloten aardig aan bij mijn openingszinnen in de eerste alinea. Daarom kon ik de *Verhandeling* hanteren als een geschikte methode op weg naar ‘adequate kennis’.

Vervolgens besloot ik om Spinoza’s *Ethica* (*E*) te gebruiken om de Haagse Trekvljet enerzijds en de filosoof Spinoza anderzijds in relatie tot elkaar te brengen. Het was nog een heel zoektocht, maar ik wilde Spinoza’s hoofdwerk niet passeren!

De *Ethica* bestaat uit vijf delen, opgezet volgens de geometrische methode. Zo bevat het eerste Deel, “God”: 8 Definities (Spinoza zag een Definitie als een helder, bedacht begrip dat niet waar of bewijsbaar hoefde te zijn), 7 Axioma’s en daarna 36 Stellingen met Opmerkingen. Voor mijn doel beschouw ik de volgende definities en stellingen als kern:

Kernachtige definities en stellingen in Spinoza's *Ethica*

DEFINITIES: Onder *zijns zelf oorzaak* versta ik datgene, waarvan het wezen het bestaan insluit. Onder *substantie* versta ik datgene wat op-zich-zelf bestaat en uit zichzelf wordt begrepen. Onder *attribuut* versta ik datgene, wat het verstand opvat als uitmakende het wezen van een substantie. Onder *bestaanswijzen* versta ik de openbaringen van een substantie. Onder *God* versta ik het volstrekt oneindig wezen, dat wil zeggen een substantie met een oneindig aantal attributen, waarvan ieder voor zich een eeuwig en oneindig wezen uitdrukken. (Definities 1.1, III, IV, V, VI.)

STELLINGEN: Al wat is, is in God en niets is zonder God bestaanbaar noch denkbaar. Gods macht is zijn wezen zelf. Er bestaat niets uit welks aard niet een of andere werking voortvloeit (Stellingen 1.15, 1.34 en 1.36).

Zo definieert Spinoza God als de oneindige, noodzakelijk bestaande, enige *substantie* van het universum. Alles wat bestaat, bestaat in God. Strikt genomen ziet Spinoza God en Natuur als één: God, of de Natuur. God heeft een oneindig aantal eeuwige, oneindige *attributen*. *Uitgebreidheid* en *Denken* zijn de enige twee attributen van God waarvan wij mensen (in onze eindigheid) ons een voorstelling kunnen vormen.

De *bestaanswijzen* of verschijningsvormen van de *Uitgebreidheid* zijn *stoffelijke lichamen*; de *bestaanswijzen* van het *Denken* zijn *voorstellingen*. De overeenkomstige voorstelling is de menselijke geest of ziel. Het wezen van God is kracht (*L: potentia*).

Spinoza wil het menselijk streven en het gevoelsleven weer de plaats in de natuur geven die er aan toekomt. Het komt er op neer dat we uiteindelijk streven naar kennis van God, een eeuwig, onveranderlijk goed dat wij volledig en duurzaam kunnen bezitten. Deze kennis leidt tot de gelukzaligheid zelf, zegt Spinoza.

Mijn derde bron was de Briefwisseling (BR) van Spinoza, dat is een verzameling van 84 brieven. Ik was vooral geïnteresseerd in de schaarse passages over zijn reizen. Ten vierde gebruikte ik een goede biografie (Steven Nadler) over Spinoza.

Helaas: nergens vond ik ook maar een woord over de Haagse Trekvliet! Maar ik beseftte dat mijn onderwerp een triviaal onderdeel is in de schaarse

geschiedschrijving over Spinoza. Daarom ga ik met deze beperkte bagage op weg naar een Toepassing.

Kort gezegd zijn de Haagse Trekvliet en Spinoza beide *eindige bestaanswijzen*, uitdrukkingen van Gods *oneindige attributen* Uitgebreidheid en Denken. Het *stoffelijk lichaam* van Spinoza is aanzienlijk complexer dan bijvoorbeeld het water van de Haagse Trekvliet. Ook de *voorstellingen* lopen uiteen. De vraag is nu wat zij gemeen hebben. Het is de moeite waard om adequate kennis te verkrijgen door enerzijds de Haagse Trekvliet en anderzijds Spinoza rationeel te onderzoeken en vervolgens de relatie tussen die twee. Dat is Godskennis en daar worden we blij van.

Bijna ongemerkt ben ik al beland in de “waarneming waarin het wezen van de zaak uit iets anders wordt afgeleid”, de derde begripsvorming in Spinoza’s TIE (toepassing van het rationele denken). Nu komt het er op aan om de kwaliteit van mijn kennis te verbeteren om zo het risico van dwaling te verminderen.

In Deel 2 van dit artikel onderzoek ik de Haagse Trekvliet en de vaarroute van Den Haag naar Amsterdam. In Deel 3 onderzoek ik het reisgedrag van Spinoza. Daarbij kijk ik of Spinoza redelijkerwijs gebruik kan hebben gemaakt van de Haagse Trekvliet. Deel 4 gaat over het water dat door de Haagse Trekvliet stroomt. Tot slot wil ik in deel 5 bewijzen dat Spinoza wél (of niet) over de Haagse Trekvliet is gevaren op weg naar of van het huis aan de Paviljoensgracht in Den Haag waar hij een kamer huurde.

Bronnen Deel 1

<http://www.kloosterkerk.nl>

DNB, 2004/2007: *Handelingen van de Apostelen* 17:22-34, aangehaald zijn de verzen 27-28

TIE = Spinoza: *Verhandeling over de verbetering van het verstand* (en over de weg waarlangs het het beste tot de ware kennis der dingen geleid wordt)(L: *Tractatus de Intellectus Emendatione*). Vertaling en toelichting van dr. W.N.A. Klever, Baarn, 1986

E = Spinoza: *Ethica*, (L: *Ethica*). Amsterdam, 1979

Br = Spinoza: *Briefwisseling*. Amsterdam, 1977

SNS = Nadler, Steven: *Spinoza*. Amsterdam/Antwerpen, 2001

Voor een indruk van online-publicaties zie de website <http://spinoza.blogse.nl>

FIGUUR 2: SPINOZA OP DE PAVILJOENGRACHT (RIJKSMONUMENT NO. 17872).

Deel 2 De verbinding Den Haag-Amsterdam omstreeks 1660

Levensregel 1 ‘Spreek naar het bevattingsvermogen van de menigte en doe verder al wat bereiking van ons doel niet blijkbaar in de weg staat’

Toen hij (Herman Boerhaave) in 1693 als student in een trekschuit zat, hoorde hij tussen de andere passagiers een levendige discussie over Spinoza. De opinies die ten beste werden gegeven waren zo heftig negatief, dat hij één van de critici vroeg of hij ooit iets van Spinoza gelezen had. Hierop vroeg een andere passagier Boerhave's naam en schreef die op, met als gevolg dat hij in Leiden onder verdenking kwam een spinozist te zijn.

— HERMAN BOERHAAVE, GECITEERD IN J.I. ISRAEL, *DE REPUBLIEK*, 1477-1806

De Haagvliet is omstreeks 1344/1345 gegraven als aftakking van de Delftse Vliet (al gegraven in 1120) naar de dorpen Die Haghe en Scheveningen. Gelijktijdig vond de aanleg van de Rotterdamse Schie plaats. In 1389 werd octrooi verleend voor de Delflandse Schie naar de Maas.

De Haagvliet of Haagse Trekvllet volgde het tracé van de Vroonsloot en was bedoeld voor de waterhuishouding (afwatering richting Delft). Verkeer over het water naar Delft (en in mindere mate naar Leiden) was secundair. Als vaarwater was het een breder alternatief voor De Schenk richting Wasse-naar en dan afbuigend naar de Vliet. Het handelsverkeer moet zich geleidelijk hebben ontwikkeld, beurtschuiten zeilden vanaf het eind van de 16e eeuw over de Vliet tussen het grotere Delft en het kleinere Den Haag. Daarbij vertrok telkens gelijktijdig vanuit beide steden een beurtschip (veer).

De Leidse Vliet, van Leiden naar Leidschendam, is gegraven in 1522. In 1550 bestond er een jaagpad van de Haagse Poort in Delft naar Leidschendam. Toen maakten trekschuiten ook handels- en personenverkeer tussen Den Haag en Delft mogelijk. In 1584 hebben Delft en Leiden een beurtveer met zeilschepen in het leven geroepen. In 1589 is het eerste keur voor de beurtvaart tussen Den Haag en Amsterdam ingesteld, in 1624 is voor het toe-

nemende verkeer de Amsterdamse Veerkade in Den Haag gegraven. Met een kaagschip voer men over de Haarlemmermeer via de sluizen in Spaarndam, waar Haarlem tolgeld inde, over het IJ naar het Rokin in Amsterdam. Een lange, onzekere en soms gevaarlijke tocht, afhankelijk van weer en wind. De passagiers zaten op het dek, of bij slecht weer in het ruim tussen de vracht. In Leidschendam moest alle vracht worden uitgeladen, de scheepjes werden over de overtoom getrokken en dan weer geladen. Op één dag heen en weer tussen Leiden en Delft was per beurtschip niet haalbaar.

Het duurde lang voordat de waterwegen in Holland goed werden benut. In de late middeleeuwen lag het economisch centrum van de Nederlanden nog in de IJsselstreek. De Hanzesteden waren het knooppunt in de handel naar de Oostzeelanden en Scandinavië. Via de Lek en de Merwede werden handelsgoederen doorgevoerd naar Dordrecht. In 1299 kreeg Dordrecht het stapelrecht voor handelswaren voor bestemmingen in Holland en Zeeland. Rotterdam, Delft, Leiden, Gouda en Haarlem hadden lucratieve machtsposities door het heffen van tolgelden.

Het stedenpact Dordrecht, Gouda en Haarlem hield de ontwikkeling van nieuwe waterwegen in Holland zo lang mogelijk tegen. Gouda had groot belang bij de handhaving van de 'gekostumeerde vaart' (wettelijk geregelde voorgeschreven vaarroute) vanaf Rotterdam via de Gouwe naar Amsterdam en verhoedde (zo nodig met geweld) de bouw van een sluis in de Leidschendam. Het Hoogheemraadschap Delfland in Delft had om redenen van waterbeheer uitsluitend belang bij de handhaving van de twee kleine verlaten (hefdeuren) van 1578 in de Leidschendam. Evenzo had Haarlem belang bij de handhaving van de overtoom in Amsterdam en dwong zo het handelsverkeer om gebruik te maken van de sluizen bij Spaarndam. Ook het Hoogheemraadschap Rijnland in Leiden koesterde de schutsluis bij Spaarndam omdat hier het zoute water van het IJ moest worden tegengehouden.

Den Haag was daarvan minder afhankelijk, het had zich meer als vrijmarkt opgebouwd. De Haagse economie dreef grotendeels op de vermaarde voorjaarsmarkt en de najaarsmarkt. Het grafelijk Hof, de schare edelen en diplomaten verbruikten veel goederen en diensten en trokken dus veel ambachtslieden aan. Het handelsverkeer naar Den Haag nam rond 1600 nog verder toe met de vestiging van het stadhouderlijk Hof, de Staten-Generaal, de Hoge Raad, de Provinciale Rekenkamer, enz.

In 1631-1632 was de kaarsrechte Haarlemmertrekvaart gegraven tussen Amsterdam (Haarlemmerpoort) en Haarlem (Amsterdamsepoort), uitsluitend voor personenvervoer. In 1638 werd de Trekvljet over de Leidsche Schie tussen Leiden (Witte Poort) en Leidschendam opgeleverd. Deze sloot aan op de al functionerende trekvljet naar Delft (Haagpoort) en Den Haag (Amsterdamse Veer). In 1657 werd het ontbrekende stuk, de Leidsche Trekvaart, gegraven tussen Leiden (Marepoort) en Haarlem (Zijlpoort), met gelijke verdeling van aanlegkosten. Daarmee was de mogelijkheid gerealiseerd om per trekschuit in etappes door te reizen van Den Haag naar Amsterdam, v.v.

Een typische trekschuit kon 24 passagiers vervoeren en werd getrokken door een paard met een jagertje op de rug. Hij voer met een gemiddelde snelheid van 7 km. per uur. De trekschuiten hanteerden een strakke dienstregeling. Schippers moesten stipt op de klok vertrekken en werden beboet als ze meer dan een kwartier te laat op hun bestemming aankwamen. Als er bij afvaart meer passagiers waren, werd er een extra trekschuit ingezet.

Vaarroute Amsterdam-Haarlem-Leiden-Den Haag-Delft-Rotterdam omstreeks 1660

De reiziger van Amsterdam naar Den Haag omstreeks 1660 een prima verbinding met de trekschuit over drie op elkaar aansluitende trajecten, zeven dagen per week, zomer en winter, behalve als er ijs lag:

1. Van Amsterdam (Haarlemmerpoort) naar Haarlem (Amsterdamsepoort) v.v. (15 km., 2 1/4 uur inclusief overstap Halfweg), 15 afvaarten per dag, vertrek ieder uur. Vijf stuivers, inclusief 2 stuivers tolgeld;
2. Van Haarlem (Zijlpoort) naar Leiden (Marepoort) v.v. (21 km., 3 uur inclusief overstap Lisse) waren er 8 afvaarten vanaf 05.30u en een nachtschuit om 22.30u. Elf stuivers, inclusief tolgeld;
3. Van Leiden (Witte Poort) naar Den Haag (Amsterdamse Veer) (18 km., 2 1/2 uur inclusief overstap Leidschendam) of naar Delft (Haagpoort) v.v. (21 km., 3 uur inclusief overstap Leidschendam), beide 8 afvaarten per dag vanaf 05.00u. Zes stuivers, inclusief tolgeld;
4. Van Delft naar Rotterdam: 15 afvaarten per dag.

De totale reis van Amsterdam naar Rotterdam kostte 29 stuivers.

In 1648 vervoerden de trekschuiten vanuit Den Haag al 600 passagiers per dag over de Trekvljet. De trekschuit naar Leiden sloeg bij Drievliet linksaf tot aan de Leidschendam. Bij Leidschendam moesten de passagiers overstappen, dat was sneller en goedkoper dan via de in 1648 aangelegde schutsluis (schuttende verlaten). Er lagen steeds drie trekschuiten gereed voor het vervolgtraject naar Leiden. Alleen handbagage was toegestaan, die moest op schoot gehouden worden. Meer bagage moest volgens de oude verordeningen met het beurtveer.

Het enige redelijke alternatief voor de route over de Haagse Trekvljet was per postkoets naar Amsterdam, twee keer per dag, via Voorburg, Voorschoten, Leiden, Haarlem en Spaarnwoude, met een gemiddelde snelheid van 8 á 10 km. per uur. Een volle dag heen er weer schudden over hobbelige wegen en modderige paden, voor veel geld. Minder gefortuneerde reizigers konden nog steeds voor een handvol stuivers per beurtvrachtschip reizen, maar ze moesten dan zelf tol betalen en de aankomsttijd was ongewis. Lopen kon natuurlijk ook, zo'n 4 km. per uur, maar alle gebruikers van de kortste weg, het jaagpad, moesten ook tol betalen.

De Intercity Den Haag-Leiden-Haarlem-Amsterdam in 1660

We kunnen concluderen dat de trekschuiten een enorme innovatie vormden. Reizigers konden vanaf 1657 met de trekschuit in redelijk comfort binnen één dag reizen van Den Haag naar Amsterdam, volgens een betrouwbare dienstregeling en met vaste tarieven. Het laat zich nog het meest vergelijken met een reis per Intercity Den Haag AV-Leiden WP-Leiden MP-Haarlem ZP-Haarlem AP-Amsterdam HP, met een vaarsnelheid van 7 kpu en een netto reistijd van 7½ uur. De reiziger betaalde hiervoor totaal 22 Stuivers. De regels voor handbagage lijken nog het meest op onze *low-cost carriers* Easyjet, Ryanair en Wizzair.

Reizigers moesten zelf hun weg vinden van de poort van aankomst naar de poort van vertrek. Daar stond de Stadsherberg klaar voor de 'restauratie' van hongerige en dorstige reizigers.

FIGUUR 3: HAARLEMSE TREKSCHUIT. PRENT VAN REINIER OOMS, MIDDEN 17^e EEUW.
BRON: DE HISTORISCHE VERENIGING HEEMSTEDEN BENNEBROEK.

IMPRESSIE: De bruggen van Den Haag naar Delft en Leidschendam omstreeks 1660

Aan het eind van het Zieken passeerde de trekschuit aan bakboord het sluisje in de Schenkwatering en liet kort daarna de huizen van 's-Gravenhage achter zich. Het jaagpad lag zuid van de Haagse Trekvluit. De jaaglijn liep over de korte mast, ver vooruit sjokte het paard over het jaagpad, met op z'n rug het jagertje. De schipper stond aan het roer, de knecht gewoonlijk op het voordek.

Iets verderop, over bakboord, stond de oude Veenmolen of Boontjesmolen die de lager gelegen Veenpolder in de Vlietsloot bemaalde. Aan stuurboord liep het jaagpad pal langs de Laakmolen (Galgemolen), over bakboord zag je de prachtige tuinen van kasteel De Binckhorst (vanaf 1308), met de hoofdingang naar het water gericht. De Binckhorstpolder links behoorde toe aan Voorburg. Een stuk verderop, waar de Binnen- of Middelwatering uitmondde in de Trekvluit, had de Binckhorstmolen gestaan (afgebroken na 1621). (260 jaar later werd daar de Roeivereniging De Laak aan de insteekhaven gevestigd).

De Noordpolder rechts was grondgebied van Rijswijk. Een stuk verder aan stuurboord passeerde de trekschuit de Broekslootmolen, meteen daarna kwam de Geestbrug (vanaf 1350). Het paard liep iets voorbij de Geestbrug en het jagertje stapte af. De knecht maakte net op tijd de jaaglijn los en zo voer de trekschuit op eigen kracht onder de brug door. Het jagertje had de jaaglijn intussen al ingehaald en gooide het uiteinde over naar de knecht op het voordek. De knecht maakte de jaaglijn weer vast, de jager liep verder tot er spanning op de lijn stond en klom weer op zijn paard. Geen tijd te verliezen.

Het paard en z'n jager liepen aan het eind van de Geestbrugkade over de Nieuwe Tolbrug (1556, toen nog aan de Delftse kant van de Vliet). Verder rechts, achter de kromming in de Delftse Vliet, lag de Hoornbrug (genoemd in 1385).

Maar de jager sloeg linksaf het jaagpad op naar Leidschendam, richting Leiden. Daar passeerde de trekschuit meteen de hofstede Drievliet (1611) die je vanaf de Geestbrug over het water al zag liggen. Bij de bocht in de Vliet ging de schuit onder de Oude Tolbrug (1274) door. Onderweg passeerde hij diverse landhuizen, waaronder aan bakboord het markante Hofwyck (1642) van Constantijn Huygens. Onder de Kerkbrug (1578 – oorspronkelijk de Voorburgschebrug van 1511) was het 3,50 m. breed, 2,00 m. hoog en 1,05 m. diep. Alle bruggen, inclusief de Geestbrug, waren vast en nog van beperkte afmetingen. Ook de Haagse Trekvliet en de Vliet zelf waren een stuk smaller dan nu.

Bij Voorburg legde de trekschuit aan om passagiers te laten af- en opstappen. Weer onderweg, zag ons jagertje vanaf de Wijkerbrug (1283) aan bakboord een tegenligger aankomen. Hij stuurde zijn paard iets naar links langs de Vlietkant van het jaagpad, stapte af maar zijn paard liep door en hield zijn lage treklijn strak. De tegenliggende jager hield ook links, aan de wal-kant, maar haalde even de spanning van de hoge treklijn zodat het touw over de grond schuurde. Onze jager pakte de hoge treklijn op, tilde hem over zijn paard en hield hem hoog zodat zijn trekschuit er strak onderdoor kon varen. Na de Alkemadebrug kwam Leidschendam in zicht. Aan de andere kant van de schutsluis lag de trekschuit naar Leiden gereed. Alle passagiers moesten overstappen en hun zitplaats innemen op dezelfde plaatsen waar zij het eerste traject gezeten hadden.

FIGUUR 4: BUITENPLAATS DRIEVLIET IN DE 18^e EEUW. DE NIEUWE TOLBRUG LIGT NOG AAN DE DELFTSE KANT VAN DE VLIET.

Bronnen Deel 2

Levensregel 1 is afkomstig uit Spinoza's *Verhandeling over de verbetering van het verstand*, hoofdstuk I, in de vertaling van W.N.A. Klever, 1986, p. 66

Citaat Boerhaave: uit: Israel, J.I., *De Republiek, 1477-1806*, Franeker, 1996, p. 623 en 1049.

Aangehaald door C. de Kler in *De Oude Haven van Den Haag*, p. 40

Amsterdam HP-Haarlem AP = *Tot gerief van de reiziger. Vier eeuwen Amsterdam-Haarlem*. Willem van der Ham, Den Haag, 1989

Haarlem ZP-Leiden MP = *Blauwe ader van de bollenstreek. 350 jaar Haarlemmervaart-Leidsevaart 1657-2007*. Marca Bultink (eindred.), Leiden, 2007

Leiden WP-Den Haag AV = *De nieuwe trekweg langs de Vliet. Het jaagpad van Leiden tot Leidschendam en de trekschuitdiensten naar Delft en Den Haag*. Martine van der Wielen-De Goede, Leiden, 2007

Delft HP-Den Haag Z = '*Als men met de Trekschuiten van Delft Den Haag inkomt...*'. De oude haven van Den Haag. (J.J. Havelaar, A.G. van der Horts en C. de Kler, Den Haag, 1998

RM = www.rijksmonumenten.nl/monument 524439, 524440 en 524442

SL = *'t Sluijsje (1580-1834)*. Het onbekende Rijswijkse buurtschap bij Den Haag. F.J.A.M. van der Helm, 's-Gravenhage, 2007

WV = *Watermanagement door de eeuwen heen*. Historisch Voorburg, jrg. 14 (2008) no. 1

Deel 3 Spinoza gaat op reis: hij kan het gemakkelijk betalen

Levensregel 3 ‘Tracht eindelijk slechts zoveel geld of andere zaken te verwerven als volstaan om het leven en de gezondheid te onderhouden’

Gevonden passages over reizen in Spinoza's Briefwisseling en Colerus

- ♦ Terwijl ik op het punt sta naar Amsterdam te gaan om daar een paar weken door te brengen... (Rijnsburg, oktober 1661)
- ♦ Nadat ik in april mijn huisraad hierheen had overgebracht, ben ik naar Amsterdam vertrokken (Voorburg, 17/27 juli 1663)
- ♦ Ick sal op dese boogart een/drie a vier weeke noch/ blyven, en dan meen ik/ weer nae voorburgh te/ gaan ...(Op de Lange bogart, den 5 Januari 1665)
- ♦ ... om dat ik alre dreigt voor een week of twe na Amsterdam te gaan. (Voorburgh. Den 13 maart 1665)
- ♦ toen ik u.E brief van den 27. maart ontving, was op myn vertrek na Amsterdam ... (Voorburg den 3. Juni 1665)
- ♦ Deze brief had ik de vorige week geschreven, maar ik kon hem niet versturen omdat het weer mij belette naar Den Haag te gaan. Dat is het nadeel van het wonen in een dorp (Voorburg, 20 november 1665)
- ♦ Juist toen ik uw brief van 22 juli ontving, ging ik op reis naar Amsterdam...(’s-Gravenhage, september/oktober 1675)
- ♦ ... dewelke nog dien zelve avond met de nagtschuit weder naar Amsterdam vertrok (C)
- ♦ De huisbaas heeft zijn lessenaar met inhoud direct per trekschuit naar Amsterdam laten brengen. (C)

Naschrift

Na de dood van Spinoza kwamen de kladconcepten van de verstuurde brieven in handen van de uitgevers. De Latijnse brieven maakten zij persklaar door mededelingen van persoonlijke aard weg te laten, vooral aan het begin en het eind. De Nederlandse brieven werden rechtstreeks voor de Nederlandse editie persklaar gemaakt. Deze oorspronkelijke teksten zijn hier gehandhaafd. Spinoza schreef een onbeholpen Nederlands. Vermoedelijk zijn hele brieven van persoonlijke aard door de uitgevers weggelaten als niet-relevant voor Spinoza's filosofie.

Geboren in Amsterdam

Baruch Spinoza is in 1632 in Amsterdam geboren uit een Spaans-Portugese joodse vluchtelingenfamilie die asiel gevonden had in de Nederlanden. Op 27 juli 1656, hij was toen 24 jaar, werd in de Portugees-Israëlitische Synagoge een *cherem* of banvloek over hem uitgesproken, in ongemeen haatdragende bewoordingen. Na zijn breuk met de Joodse gemeenschap noemde hij zichzelf *Benedictus*, wat “de gezegende” betekent.

Spinoza kwam uit een deftige, welbemiddelde familie, zijn ouders huurden een fraai koopmanshuis aan de Houtgracht. Bij zijn uitwijzing uit de joodse gemeenschap was hij eerste firmant in de firma *Bento y Gabriel Despinoza*. Spinoza wordt door een tijdgenoot beschreven als “een kleine man, met een mooi gezicht, een bleke gelaatskleur, zwart haar en zwarte ogen”. Hij had een onmiskenbaar mediterraan voorkomen en hij leed onder een zwakke gezondheid, met name had hij last van een aandoening aan de luchtwegen.

Spinoza moet zijn *Vertoog over de verbetering van het verstand* (TIE), waarin zijn kennisleer is opgenomen, al in Amsterdam geschreven hebben. Het is onvoltooid gebleven en dus niet in zijn tijd uitgegeven. Vermoedelijk studeerde Spinoza filosofie in Leiden.

Verhuist naar Rijnsburg

In voorjaar 1661 trekt Benedictus Spinoza naar Rijnsburg, nog geen twee uren gaans van Leiden. Hij woont in bij de chirurgijn Herman Homan. Om in zijn onderhoud te helpen voorzien slijpt hij lenzen voor telescopen en microscopen. In Rijnsburg schrijft hij de *Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelvs welstand* (KV) dat niet in zijn tijd is uitgegeven. Wel publiceert hij *De beginselen van de wijsbegeerte door René Descartes, deel I en II*, op geometrische wijze uiteengezet (PP).

Het huisje staat nu bekend als Het Spinozahuis. Ik neem aan dat Spinoza met een schuit van Leiden over de Oude Rijn naar Rijnsburg zal zijn gevaren, of tenminste zijn huisraad.

Verhuist naar Voorburg

April 1663 verhuist hij naar Voorburg, waar hij intrek neemt bij de schilder Tydeman aan de Kerkstraat. In Voorburg werkt Spinoza aan zijn *Ethica* (E, zie Deel 1) en aan zijn *Theologisch-Politiek Traktaat* (TTP).

De plaats van het huis wordt wel aangeduid als Kerkstraat 6, beter gezegd aan het begin van de Kerkstraat. Secondaire bronnen noemen Tydeman's huis (aan) 'De Poort'. Tydeman en zijn kostganger Spinoza verhuisden na twee jaar naar de Herenstraat, waar later op no. 26 de Huygens Apotheek is gehuisvest.

Voorburg ligt een uur gaans van Den Haag. Spinoza woonde hoe dan ook vlakbij de Vliet, bij de brug was sinds 1638 een opstapplaats voor de trekschuiten, met genuanceerde tarieven.

Verhuist naar Den Haag

Eind 1669 verhuist Spinoza naar Den Haag, aanvankelijk aan de Stille Veerkade (nu nr. 32) bij de weduwe van de advocaat Willem van de Werve, daarna

om de hoek aan de Paviljoensgracht bij de meesterschilder H. van der Spyck. In 1670 geeft hij zijn *Theologisch-Politiek Traktaat (TTP)* anoniem uit. Hij beargumenteert dat de Schrift (de Bijbel) zeer eenvoudige dingen leert en niets ander beoogt dan gehoorzaamheid. Theologie is gescheiden van de rede (filosofie). De filosofie beoogt niets anders dan de waarheid, daarvoor is vrijheid van filosoferen noodzakelijk.

Het boek wordt door veel lezers en mensen die er over hoorden als godsdienstondermijnend, en de auteur als atheïst gezien. In 1674 wordt het boek officieel verboden door de wereldlijke gezagsdragers van de provincie Holland. Men oordeelt dat de boeken zowel de fundamentele beginselen van het christendom als het gezag van de Heilige Schrift ondermijnen. Het is voortaan verboden om het boek te drukken, te verkopen of te verspreiden. Dat nieuws levert wel vijf drukken op!

Voorzichtigheidshalve heeft hij zijn *Ethica* niet gepubliceerd, het werd postuum uitgegeven. In 1676 begint Spinoza aan zijn *Politieke Verhandelingen, (PV)* over hoe men staten van uiteenlopende regeringsvormen kan laten functioneren. Onverwacht, op 21 februari 1677 is Spinoza in zijn kamer aan de Paviljoensgracht gestorven. Hij werd begraven op het kerkhof van de Nieuwe Kerk in Den Haag.

Het standbeeld van Spinoza staat schuin tegenover zijn huis op Paviljoensgracht 72, in de gevel is nu een gedenksteen ingemetseld en op het voormalige kerkhof van de Nieuwe Kerk staat een gedenkteken.

Reizen

Spinoza reisde diverse keren naar Amsterdam. In vier van zijn brieven wordt daarvan melding van gemaakt (Rijnsburg oktober 1661; Voorburg juli 1663; Voorburg, maart 1665, Den Haag september/oktober 1675). In 1664 reist hij vanuit Voorburg naar Schiedam om daar de pestepidemie te ontgaan. In 1673 reist hij vanuit Den Haag naar Utrecht.

IMPRESSIE: Bento's budget

Halverwege de 17^e eeuw verdiende een ongeschoold werkman ongeveer 18 stuivers, dat is iets minder dan een gulden per dag. Een geschoold werkman haalde zeker 20 stuivers per dag, dus minstens een gulden, een ambachtsman kon aan 28 stuivers komen. Het gemiddelde jaarinkomen lag dus ergens tussen 250 gulden (ongeschoold) en 400 gulden (ambachtsman).

Spinoza had nooit grote financiële zorgen. Hij verkocht zijn zelfgeslepen lenzen, maar het is niet bekend hoeveel hij daaraan verdiende. Wel besteedde hij zo veel mogelijk tijd aan zijn filosofie. Aan zijn boeken kan hij tot 1670 niet hebben verdiend. Spinoza werd in zijn bestaan financieel gesteund door een paar vrienden. In 1667 was zijn dierbare vriend Simon Joosten de Vries overleden. De Vries had hem een jaargeld van vijfhonderd gulden toegezegd, dat heeft Spinoza teruggebracht tot driehonderd omdat hij meer geld niet nodig had. Laten wij daarom zijn inkomen schatten op 400 gulden per jaar of 8 gulden per week.

Over zijn uitgaven is weinig bekend. Hij hoefde geen gezin te onderhouden. Na zijn verhuizing naar Den Haag, aan de Stille Veerkade, genoot hij daar kost en inwoning. Maar omdat dit voor hem te duur bleek, ging hij al spoedig verhuizen. Inwonend op de Paviljoensgracht, zorgde hij zelf voor zijn eten. Hij stond bekend als een aangenaam, sociaal voelend mens in de omgang. Alles wijst er op dat Spinoza zich hield aan de voorlopige levensregelen die hij iedereen voorhield: 'Tracht slechts zoveel geld of andere zaken te verwerven als volstaan om het leven en de gezondheid te onderhouden'. Colerus, Luthers predikant in Den Haag, schrijft in zijn biografie over Spinoza:

Ik vinde ... onder zijn nagelaten papieren verscheidene kladrekeningetjes. Dan heeft hij eens op een dag zoetemelksop met boter gegeten voor 3 stuivers en een kan bier van 1½ stuiver gedronken; dan eens grutten met boter en rozijnen, 4 stuivers en 8 penningen. In een gehele maand vinde ik slechts 2 halfpinten wijn op zijn rekening staan ...

Zo te zien hield Spinoza een huishoudboekje bij. Stellen wij de kosten van zijn eten op 6 stuivers per dag, dan besteedde hij per week 42 stuivers of ongeveer 2 gulden aan eten. Dat is een kwart van zijn inkomen.

Een enkele reis per trekschuit van Den Haag naar Leiden kostte niet meer dan 6 stuivers. Voor een reis van Den Haag naar Amsterdam per trekschuit zou Spinoza iets meer dan twintig stuivers kwijt zijn, ofwel ruim 1 gulden. Dat was dan wel een dagloon, maar Spinoza kon het binnen zijn budget, in ieder geval na 1667, gemakkelijk betalen.

Na Spinoza's dood in 1677, werden zijn schuldeisers afbetaald met de opbrengst van de veiling van Spinoza's kleren, meubels en boeken. Zijn zuster Rebecca heeft uiteindelijk van de erfenis afgezien toen zij zag dat er niets overschoot.

FIGUUR 5: NWO-SPINOZAPREMIE 2012 (2,5 MLN. EURO) VOOR MIKE JETTEN, IEKE MOERDIJK, ANNE-MARIE MOL EN XANDER TIELENS. NWO-ARIE WAPENAAR-E1338837685667.JPEG.

IMPRESSIE: Spinoza op weg naar de trekschuit aan het Zieken

In Den Haag woonde Spinoza weer vlakbij de beste verkeersvoorzieningen. Rechts om de hoek van de Paviljoensgracht was de Stille Veerkade en aansluitend de Amsterdamse Veerkade. Daar ging het vrachtvervoer naar Amsterdam. Zo'n tweehonderd stappen van huis.

Om met een trekschuit richting Leiden te reizen, hoefde hij vanuit zijn huis maar even links langs de Paviljoensgracht te lopen, dan bij de Spookbrug linksaf, de Dunne Bierkade op. Bij de Wagenstraat rechts over de Wagenbrug en dan weer links over het Groene Wegje. Aan de overkant zag hij de drukke Bierkade met zijn pakhuizen en hefkransen. Langs de Bocht van Guinee naar rechts en hij stond al op het Zieken, de aanlegplaats van de trekschuiten naar Delft. Ruim vijfhonderd stappen van huis (kaart 4). (Zie Deel 5 Stelling 3 voor een alternatieve route)

FIGUUR 6: BARTHOLOMEUS JOHANNES VAN HOVE, GEZICHT OP HET OUDE VROUWEN- EN KINDERHUIS AAN HET ZIEKEN, CA. 1830.

FIGUUR 7: AMSTERDAMSE VEERKADE VOOR DE DEMPING IN 1904 (PRENTBRIEFKAART LUD FISCHER). LINKS LIGT EEN PERSONENTREKSCHUIT. ACHTER DE WAGENBRUG LIGT DE STILLE VEERKADE.

FIGUUR 8: TREKSCHUIT VAN DE OOIEVAART AAN HET ZIEKEN, RICHTING HAAGSE TREKVLJET, ANNO 2014.

Bronnen Deel 3

Levensregel 3 is afkomstig uit Spinoza's Verhandeling over de verbetering van het verstand, hoofdstuk I, in de vertaling van W.N.A. Klever, 1986, p. 66

TIE = Spinoza: *Verhandeling over de verbetering van het verstand* (L: *Tractatus de Intellectus Emendatione*). Baarn, 1986

Br = Spinoza, *Briefwisseling*, Amsterdam, 1977

C = Colerus: *Leven van Spinoza*, digitaal op <http://spinoza.blogse.nl>

SNS = Nadler, Steven: *Spinoza*. Amsterdam/Antwerpen, 2001

KLK = <http://www.kloosterkerk.nl/?page=preekdetails&id=482>

TTP = (Spinoza anoniem): *Theologisch-Politiek Traktaat* (L: *Tractatus Theologico-Politicus*), Hamburg, 1670, Amsterdam, 1987

KV = Spinoza: *Korte verhandeling van God, de Mensch en deszelfs welstand*. In: Spinoza: Korte geschriften, Amsterdam, 1982

PP = Spinoza, Benedictus de: *Principiorum Philosophiae, Pars I, & II*, Amsterdam, 1663
In: Spinoza: Korte geschriften, Amsterdam, 1982

TP = *Staatkundige verhandeling* (L: *Tractatus Politicus*), Amsterdam, 2014

<http://spinoza.blogse.nl> heb ik gebruikt voor diverse gegevens over Spinoza in Voorburg. Meer informatie over Spinoza is te vinden op de website van de Spinozakring in Amsterdam, www.amsterdamsespinozakring.nl/, en op de website van de Vereniging Spinozahuis, www.spinozahuis.nl

Harrie Salman, Noordwijk, heeft mij gegevens aangeleverd over het gemiddeld jaarinkomen halverwege de 17^e eeuw

Hans Roodenburg, Voorburg, heeft op mijn verzoek de situering van het Insteekhaventje van RV De Laak onderzocht. Conclusie: De Binnen- of Middelwatering mondde uit in de Trekvluit op of nabij de locatie van de huidige insteekhaven van de roeivereniging

Deel 4 Lekker op het water van de Haagse Trekvlief

Levensregel 2 ‘Maak van genietingen slechts gebruik voorzover zij voor het behoud van de gezondheid volstaan’

Afwatering Delfland

De Haagse Trekvlief is onderdeel van het afwateringssysteem Delfland. Overtollig regenwater loopt via beekjes, sloten en de kanalen naar punten waar het gespuid wordt. Uiteindelijk komt al het water in de Noordzee terecht. Water loopt vanzelf naar het laagste punt toe, het Waterschap kan met dijken, sluisen e.d. zo'n laag punt creëren en de afwatering bijsturen.

Het afwateringssysteem van de Delftse Vliet liep naar de Delftse boezem, vandaar werd het water geloosd op de Maas tussen Rotterdam en Maasluis, bestemming Noordzee. Het waterpeil van Delfland lag een halve meter onder NAP (zeespiegel), dus er kon alleen bij laag water geloosd worden. Aan de kant van Leiden, bij Leidschendam, lag er een dam in de Vliet. Het waterpeil in Rijnland is altijd een stuk hoger geweest dan in Delfland. Daarom was spuien richting Leiden nooit mogelijk.

In de 17^e eeuw was de Haagse Beek de enige stroom die Den Haag binnenliep, met als eindpunt de Hofvijver. Het beekwater was vervuild en bleef stinken. Via het Spui liep het overtollige water met het regenwater over de Haagse Trekvlief richting Delftse Vliet. Dat is dus in omgekeerde richting vergeleken met vandaag. Maar de Haagse Beek was niet krachtig genoeg om het water met redelijke snelheid richting Drievliet te stuwen.

Aan het einde van de 16^e eeuw waren er aan de noordoostzijde van het Spui enkele zijhavens gegraven zodat er een havenkwartier ontstond. Tussen 1613 en 1619 ontstond een nieuwe grachtengordel rond Die Haghe. Aan het einde van het Spui werd de Biergracht gegraven, daarna werd halverwege het Spui een doorbraak gemaakt voor de aanleg van de Amsterdamse Veerkade

en de Stille Veerkade. De Paviljoensgracht verbond de grachtencirkel via de Lutherse Burgwal met de Prinsengracht.

De doorstroming van het Spui werd er niet beter op. Den Haag groeide tussen 1635 en 1672 van naar schatting 16.000 inwoners naar 30.000. De Nieuwe Kerk (gebouwd tussen 1649 en 1656) was in de tijd van Spinoza nog een gloednieuwe kerk. De nieuwe grachten moesten allemaal doorgespoeld worden met hetzelfde stroompje water van de Haagse Beek, richting het Spui, de stad uit langs het Zieken naar de Haagse Trekvliet. Dat lukte dus slecht, met het gevolg dat het grachtenwater bij toenemende bevolking steeds meer ging stinken, vooral in de zomer. Bewoners waren verplicht om een beerput te onderhouden, maar grachtbewoners loosden illegaal op de gracht. Ook de opkomende industrie vervuilde enorm, het water moet heel smerig zijn geweest met afval van volders en slachters e.d.

Afvoer naar Delft

Al dat vuile water dreef langzaam door de Haagse Trekvliet richting Drievliet en vandaar rechts richting Delft. Zo kreeg Delft ook nog het afvalwater van Den Haag te verwerken. De bierbrouwers van Delft probeerden het waterschap te bewegen om water uit Rijnland via de duiker of later het sluisje van Leidschendam te laten doorstromen. Als er veel water was, wilde elk Waterschap wel zijn water kwijt. In de zomer, bij lage waterstanden in de rivieren, zal het aanbod van fris water minder zijn geweest en de stank van het Haagse water zal sterker zijn geweest. Geen wonder dat er geen bier uit Delft meer bestaat.

Spinoza woonde aan de Paviljoensgracht, dus hij moet volop van de stank van het water hebben genoten. Geen woord daarover in zijn brieven. Wij weten alleen dat hij bier dronk.

Afwatering en dempen eind negentiende eeuw

Deze situatie heeft honderden jaren geduurd. Den Haag groeide snel en breidde uit, de bevolking nam toe van 70.000 in 1850 tot 206.000 in 1900. Na de cholera-epidemie van 1858 werden er stevige maatregelen genomen. Na diverse experimenten werd in 1886 het Afvoerkanaal met ze sluizen aangelegd,

dat loosde op de Noordzee bij Scheveningen. Aanvankelijk was het een fiasco. Het water in de Trekvllet stroomde voor het eerst zeewaarts, deze stroom trok het vuile water van Delft mee naar binnen en doorspoelde de zwaar vervuilde open riolen van de grachten. Inwoners van Den Haag waren veel gewend, maar deze stank was niet te harden. In 1898 werd de Laakhaven aangelegd en het scheepvaartverkeer trok er achteraan. Het oude havenkwartier verloor snel zijn functie en Den Haag begon meteen overal grachten te dempen, deels vanwege de stankoverlast.

Bij Koninklijk Besluit werd in 1900 toestemming verleend aan de Gemeente Den Haag voor de aanleg van een rioolstelsel. Maar het was al te laat. De Paviljoensgracht, zo fraai gelegen tussen de Lutherse Burgwal en de Bierkade met de Stille Veerkade dwars er op, werd in 1901 gedempt. In het jaarboek van de Geschiedkundige Vereniging 'Die Haghe' van 1902 beschuldigt auteur C.H. Peters het gemeentebestuur van kortzichtigheid, nalatigheid en het bewust vernietigen van 'stedenschoon' door het dempen van de grachten.

Aansluiting bij *Eeuwig Jong*, RV De Laak 1911-2011

Ik vermoed dat veel inwoners van Den Haag, die het water al zo lang associeerden met viezigheid en stank, verbaasd waren toen op 1 januari 1889 de 's-Gravenhaagsche Roeivereniging Skadhi werd opgericht nota bene aan het Verversingskanaal. Wie zou op dat vieze water willen roeien? De opvolger van Skadhi, RV De Laak in 1911, kon zich associëren met het relatief schone water van het riviertje Laak en de moderne Laakhaven.

Voor het vervolg van het verhaal over roeien in Den Haag verwijs ik naar het voortreffelijke boekje dat bij ons 100-jarig bestaan is uitgegeven.

Roeien en afval anno 2014

Daarom dus moeten wij, roeiers van RV De Laak anno 2014 zoveel moeite doen voor een leuk ‘rondje Den Haag’. En daarom heeft het vervoer van huisvuil in 14 containers op de vrachtduwbak *Laakhaven* richting Delft, meer-
voudig-historisch riekende waterwortels.

FIGUUR 9: AFVALMANAGEMENT ANNO 2014: DE LAAKHAVEN, EEN VRACHTDUWBAK UIT 1997 MET EEN LENGTE VAN BIJNA 55 METER EN EEN LAADVERMOGEN VAN 640 TON. HAAGS AFVAL VAART DOOR DELFT. (BRON: DE BINNENVAART)

Bronnen Deel 4

Levensregel 2 is afkomstig uit Spinoza's *Verhandeling over de verbetering van het verstand*, hoofdstuk I, in de vertaling van W.N.A. Klever, 1986, p. 66

J.J. Havelaar, A.G. van der Horst en C. de Kler: *'Als men met de Trekschuiten van Delft Den Haag inkomt...'*. De oude haven van Den Haag. Den Haag, 1998

Simone Andriesen, Focko ten Have, Marinus Toet: *"Eeuwig Jong", RV De Laak 1911-2011*

<http://www.haagsefotos.nl/> – *De groei van Den Haag tussen 1850 en 1983*

http://www.debinnenvaart.nl/schip_detail/9751

Deel 5 Met Spinoza in de skiff op het water van de Vliet

Ten slotte wil ik (in de stijl van de *Ethica*) bewijzen dat Spinoza wél (of niet) over de Haagse Trekvliet is gevaren. Daarna volgt een aantal afgeleide, min of meer luchtige Suggesties.

Een stelling

Definitie

- I. Onder *Spinoza* versta ik de filosoof Baruch Spinoza (1632-1677) afkomstig uit Amsterdam, die vanaf 1661 achtereenvolgend gewoond heeft in Rijnsburg, Voorburg en Den Haag, zoals toegelicht in de vorige delen, met name delen 1 en 3;
- II. Onder *Haagse Trekvliet* versta ik het water tussen het Spui en Drievliet, zoals toegelicht in de vorige delen, met name delen 2 en 4;
- III. Onder *Logica en Methode* versta ik de kennisleer van Spinoza zoals toegelicht in de vorige delen, met name deel 1.

AXIOMA. Een 17^e-eeuws vraagstuk kan ik bij voorkeur met 17^e-eeuwse kennis onderzoeken.

STELLING: Het is *noodzakelijk* dat Spinoza met een trekschuit over de Haagse Trekvliet is gevaren.

Opmerking

1. In de drie definities heb ik adequate waarnemingen en voorstellingen uit de delen 1-4 verwerkt;
2. In zijn *Vertoog voor de verbetering van het verstand* begint Spinoza met het eerste deel van zijn Methode, dat is het onderscheiden en afscheiden van de ware idee van de overige waarnemingen:
 - ♦ *Onmogelijk* – als het contradictoir is dat zijn natuur bestaat (wat we niet zonder contradictie als bestaand kunnen denken);

- ♦ *Noodzakelijk* – als het contradictoir is dat zijn natuur niet bestaat (wat we niet zonder contradictie als niet-bestaand kunnen denken);
 - ♦ *Mogelijk* – als het bestaan of niet-bestaan in relatie tot zijn natuur niet contradictoir is (wat we zonder contradictie als bestaande of niet-bestaande kunnen denken).
3. Hoe kan ik deze ingewikkelde begrippen met mijn gezonde verstand hantieren? Om te beginnen door het beeld (de redenering) om te keren: eerst kijken naar de te denken Situatie, dan zoeken naar eventuele Contradictie, vervolgens naar het oordeel van het gezond verstand. En dat wordt dan de Stelling;
 4. Zeker is dat Spinoza heeft gereisd. De stelling dat Spinoza op de Haagse Trekvliet heeft gevaren betreft een tijdens het leven van Spinoza waarneembaar, maar nauwelijks noemenswaardig feit. Maar dit eenvoudige feit kan door gebrek aan bronnen (kennis) 330 jaar later niet positief of negatief geverifieerd worden;
 5. Voor de Contradictie probeer ik mij de zienswijze van Spinoza voor te stellen. Ik noem die zienswijze de “bril van de Contradictie”. Die bril heeft twee tegengestelde glazen. Links A) een glas dat vergroot (zoals in een telescoop, of een microscoop) en rechts B) een glas dat verkleint (hetzelfde glas, maar omgekeerd gemonteerd). Beide glazen zijn van het zelfde materiaal, met dezelfde kundigheid en techniek geslepen, maar omgekeerd gemonteerd in de bril en daarom geschikt voor het scheppen van contradicties. Glas B focust naar binnen;
Met die bril kijk ik naar drie hulpstellingen –
 6. **Hulpstelling I: “Amsterdam is de stad van Spinoza”** (Citaat wethouder van Cultuur Carolien Gehrels, NRC 11-06-2007)
 - ♦ Nu zet ik de Contradictiebril op. Ik bedenk de volgende contradictie:
 - ♦ Brilleglas A: Inderdaad! Spinoza is in Amsterdam geboren, er is in Amsterdam veel belangstelling voor Spinoza, er is een actieve Spinozakring met een eigen website, etc. etc.;
 - ♦ Brilleglas B: Nee, want je kunt Rijnsburg, Voorburg of Den Haag, waar Spinoza gewoond en gewerkt heeft, ook de stad van Spinoza noemen;
 - ♦ Dus ik kan Hulpstelling I niet zonder contradictie als bestaand denken. Daarom zegt mijn gezonde verstand dat deze stelling *Onmogelijk* is.
 7. **Hulpstelling II: “Spinoza is over de Haagse Trekvliet gevaren”**
Ik zet weer een bril van Contradictie op en bedenk de volgende Contradictie:

- ♦ Glas A: Inderdaad! De vaarroute, de kosten, de alternatieven zijn bekend. Spinoza woonde vlakbij de trekschuiten in Voorburg en in Den Haag en wij weten dat hij gereisd heeft;
- ♦ Glas B: Nee, dat bestaat niet want ... (... maar ik zie geen argument zonder contradictie);
- ♦ Ik kan Hulpstelling II dus niet zonder contradictie als niet-bestaand denken. Mijn gezonde verstand zegt vervolgens dat deze stelling *Noodzakelijk* is.

8. Hulpstelling III: Spinoza is vanaf het Zieken over de Haagse Trekvliefte gevaren

Als derde illustratie gebruik ik geen bril van contradictie, maar eentje met twee gewoon doorzichtige glazen $a = b$:

- a) Spinoza sloeg linksaf vanuit zijn huis, richting het Zieken om daar de trekschuit naar Leiden te nemen, zo'n 500 stappen, of;
- b) Spinoza sloeg rechtsaf, om de hoek langs de Stille Veerkade naar de Amsterdamse Veerkade, om daar de trekschuit naar Leiden richting Amsterdam te nemen, ruim 200 stappen. De trekschuit voer vervolgens langs het Zieken de stad uit.

In Deel 3 heb ik beschreven dat Spinoza vanaf het Zieken richting Leiden is gevaren (IMPRESSIE: *Spinoza op weg naar de trekschuit aan het Zieken*). Het ligt, vind ik, voor de hand dat trekschuiten in de 17^e eeuw vanaf de stadsgrens vertrokken, zoals dat ook het geval was in Amsterdam, Haarlem, Leiden en Delft. Hoe verder de stad in, hoe meer bruggen. Dat betekent hinder en oponthoud voor een trekschuit die op tijd moet varen. Maar anderen beweren dat de trekschuit naar Leiden (richting Amsterdam) vanaf de Amsterdamse Veerkade moet zijn vertrokken. Dat is twee bruggen verder de stad in. Er zijn foto's uit de 19^e eeuw die daar trekschuiten laten zien (zie figuur 7). Maar zolang ik geen overtuigende informatie heb (en uit een zekere dwarsheid...) laat ik staan dat Spinoza vanaf het Zieken vertrok. Beide mogelijkheden kan ik zonder contradictie als bestaande of niet-bestaande denken, zij bestaan naast elkaar tot er meer informatie is. Mijn gezonde verstand zegt daarom dat Hulpstelling III *Mogelijk* is.

Voor mij is het om het even, a of b. In beide gevallen is Spinoza toch over de Haagse Trekvliefte gevaren ☺

9. Concluderend acht ik het *noodzakelijk* dat Spinoza over de Haagse Trekvliefte is gevaren. *Httw (Hetgeen te bewijzen was)* ☺

FIGUUR 10: GEZICHT OP DEN HAAG, VANAF DE DELFTSE VAART IN DE 17E EEUW, CORNELIS SPRINGER, KASPARUS KARSEN, 1852.

Ik sluit af met een aantal Suggesties van gemengde aard, met een snufje Spinoza.

Zeven suggesties

SUGGESTIE 1. Stelling 4.10 *Ethica* en het richtinggedrag van de skiffeur
“Door iets toekomstigs, dat wij spoedig verwachten, worden wij sterker aangedaan, dan wanneer wij ons voorstellen dat het in een verder van het heden gelegen tijd zal bestaan (of plaatsgrijpen), en evenzo doet de herinnering aan iets kort geleden ons sterker aan, dan wanneer wij ons voorstellen dat het lang geleden bestond (of gebeurde)”

Opmerking

1. In een gestuurde vier of in een acht kijkt de stuurman vooruit en de roeiers altijd en uitsluitend achteruit. Daarom kan de concept-slagzin : “RV De

Laak: Honderd jaar hard achteruit!” alleen afkomstig zijn van een roeier in een acht (inderdaad: Gerrit van der Beek). Met de geschiedenis houden de acht-roeiërs zich niet zo bezig. Met de toekomst nog minder. Wel met een krachtige haal en een mooie kolk!

2. Een skiffeur echter moet af en toe omkijken. Hij schrikt zich het lazarus van een tegenligger, dukdalf of brugpijler die op hem af lijkt te komen. In de verre verte staat de kerktoren van Leidschendam bij de sluis te wachten. In het midden is de balans van de riemen, onmiddellijk daarachter het genoegen van een fraai uitgevoerde zwellende haal of de schrik in het lijf van een ‘snoek’ die hem bijna deed kieperen. Het verre verleden verbreed zich, het gladde spoor op het water achter de skiff versmalt zich en verdwijnt in het ontvouwend perspectief;
3. Daarom gebruik ik deze stelling van Spinoza uit de *Ethica* als beschrijving van het richtinggedrag van een skiffeur;
4. Ik voeg toe dat Spinoza deze analogie niet zou accepteren als bewijsvoering bij zijn stelling.

SUGGESTIE 2. Een *skiff* is een eenpersoons sportroeiboot.

De skiff is een smalle roeiboot met een zeer speciale vormgeving wat van belang is om zo min mogelijk weerstand te creëren van het water en (in mindere mate) de lucht. Hierdoor vergt het roeien in een skiff techniek en balans (evenwicht). De balans in een skiff wordt volledig gehouden met de riemen, deze zijn cruciaal om de boot rechtop te houden.

Opmerking

1. Er zit nog geen roeier in deze skiff, iemand die de riemen moet vasthouden. Daarom beschouw ik het als Suggestie, niet als Definitie of Stelling;
2. Deze definitie op Wikipedia is een zakelijke beschrijving van de fysieke vorm en diverse zintuigen die nodig zijn om een skiff te roeien, als de spanning van het verleden en de angst voor de toekomst (zie Suggestie 1) ‘voor je uit’ zijn weggeëbd;
3. Roeiend op het water van de Vliet zie ik de wolken, de wind die golfjes maakt over het watervlak, het licht dat daar overheen strijkt. Ik voel de wind om mij heen, ik ruik het water en de geuren die vanaf het land over het water

rollen. Aan bakboord schiet een waterhoentje weg. Ik hoor het klepperen van de bladen op de golfjes en het opspattende water. Als ik een stevige haal heb gemaakt buig ik eerst in en rijd dan weer langzaam op. Het water schuift onder mij door, de bladen zweven vrij naar achter. Een perfecte driedelige roeibeweging. Ik voel mij op het hoogste punt van de aarde. Ik besef dat dit water in verbinding staat met alle kanalen en sloten om ons heen, dat de Vliet doorloopt tot voorbij Rotterdam, via sluizen en gemalen overgaat naar de Noordzee en in de oceanen die de wereld omspannen. Een gevoel van ruimte en oneindigheid van de elementen van de natuur;

4. Zo kan ik als skiffeur een begrip krijgen van wat Spinoza Uitgebreidheid van de natuur noemt, Spinoza's grootse aanduiding van alles wat tastbaar is, en het Denken dat het mij mogelijk maakt om zulke voorstellingen te vormen.

SUGGESTIE 3. Stelling 5.29 *Ethica* en de ervaring die van roeien uitgaat
 “Al wat de Geest begrijpt onder het gezichtspunt van de eeuwigheid, begrijpt hij ... omdat hij het wezen van het Lichaam onder het gezichtspunt van de eeuwigheid opvat. ... Op tweeërlei wijze worden dingen door ons als werkelijk bestaand opgevat. Of voorzover wij ze ons denken als bestaande in verband met een bepaalde tijd en plaats, of voorzover wij ze denken als in God begrepen en voortvloeiend uit de noodwendigheid van de goddelijke aard. Wat wij ons nu op deze tweede wijze als waar of werkelijk denken, beschouwen wij onder het gezichtspunt van de eeuwigheid en de voorstellingen van deze dingen sluiten het eeuwige en oneindig wezen van God in.”

Opmerking

1. In Suggestie 2 heb ik op tweeërlei wijze voorstellingen opgeroepen van het skiffen: eerst een beschrijving van het roeien, vervolgens de ervaring die van het roeien uitgaat;
2. De tweede ervaring zie ik onder het gezichtspunt van de eeuwigheid (*sub specie eternitatis*). Daarvoor verwijs ik terug naar Deel 1;
3. Volgens Spinoza komt het er op neer dat wij uiteindelijk streven naar kennis van God;
 Als skiffeur heb je geen behoefte aan godsbewijzen. Het is een kwestie van roei-ervaring.

SUGGESTIE 4. Het brugwachtershuisje bij de Kerkbrug van Voorburg moet worden benoemd tot Spinozahuisje

Opmerking.

1. In Rijnsburg en in Den Haag zijn de huizen waar Spinoza gewoond heeft, bewaard gebleven. In Voorburg niet;
2. In het Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg is geen ruimte voor Spinoza ingericht;
3. In Deel 3 heb ik aangegeven dat het huis in Voorburg waar Spinoza woonde in elk geval niet meer bestaat. Er is discussie over de precieze plaats waar dat huis heeft gestaan. Beter zou zijn een ander pand aan te wijzen als ‘Spinozahuisje’;
4. Het ‘brugwachtershuisje met aangebouwd gemak’ is in 2012 gerestaureerd (Rijksmonument 524440) en staat nu niets te doen bij de Kerkbrug. In de winter wordt het gebruikt voor opslag van banken en kussens van het restaurant;
5. In en rondom het ‘Spinozahuisje’ zou een kleine permanente tentoonstelling over Spinoza kunnen worden ingericht en kleine manifestaties in zijn geest kunnen worden gehouden.

FIGUUR 10: BRUGWACHERSHUISJE KERKBRUG VOORBURG.

SUGGESTIE 5. Over aanlegsteigers voor kano's en roeiboten

Aan het Zieken in Den Haag en langs de Vliet bij Voorburg en bij Leidschendam moeten aanlegsteigers worden gemaakt, geschikt voor kano's en roeiboten

Opmerking

1. Bij genoemde plaatsen is het voor een skiffeur praktisch onmogelijk om uit te stappen;
2. Lage aanlegsteigers zijn aantrekkelijk voor kano's en voor roeiboten, bevorderen het aanzien van de omgeving en daarmee het toerisme.

SUGGESTIE 6. De RV De Laak moet worden omgedoopt in RV Spinoza*Opmerking*

1. RV De Laak is een Haagse roeivereniging met een verwarrende en weinig geschikte naam. Hij is genoemd naar het riviertje De Laak en de Laakhaven die is aangelegd in 1900 en inmiddels niet meer functioneert;
2. De Laakhaven was de eerste locatie van de roeivereniging, de RV De Laak heeft in 1920 zijn naam meegenomen bij de verhuizing naar het laantje vanaf de Binckhorstlaan;
3. Verandering van RV De Laak in 'RV De Binckhorst' zal geen alternatief zijn geweest omdat het kasteel De Binckhorst een stuk verderop ligt. Verandering in 'RV De Haagse Trekvljet' had gekund, maar de naam was misschien niet aantrekkelijk door associatie met een trekschuit;
4. De enige roeivereniging in De Laak is nu de Haagse Studenten Roeivereniging Pelargos;
5. De toegang tot RV De Laak is gelegen aan de Binckhorstlaan en daarom door toekomstige roeileden nauwelijks te vinden;
6. Een naamswisseling nu kan een positieve invloed hebben op de noodzakelijke ledenwerving in de toekomst.

SUGGESTIE 7. Over roeien en de Vereniging Het Spinozahuis Roeien – en vooral skiffen – is bevorderlijk voor de fysieke ondersteuning van de geometrische methode. Daarom adviseren wij leden van de Vereniging Het Spinozahuis om zich aan te sluiten bij een roeivereniging met uitgebreide ervaring (sedert 1911), een uitstekende situering tussen twee Spinozahuizen in en niet afkerig van een experiment: RV De Laak in Den Haag.

Opmerking

1. De omgekeerde gang van de skiffeur, met de rug naar de vaarrichting, af en toe omkijkend naar zijn doel (zie Suggestie 1), roept bij mij een associatie op met de geometrische methode die Spinoza met zoveel succes heeft toegepast;
2. Immers, bij het schrijven van een lopende tekst kijk je al schrijvend vooruit naar je conclusie. Ik kan het vergelijken met de richting van de kano-vaarder: Vanuit je Doelstelling peddel je door een grote hoeveelheid aan Gegevens, geleidelijk op de Conclusie af;
3. Spinoza voegt daar – als ik het goed zie – een omgekeerde beweging aan toe. Hij vat wat hij beargumenteerd heeft samen in een Definitie (het doel), hij formuleert vervolgens Axioma's (even omkijken, zo nodig een koerscorrectie) formuleert een reeks Stellingen (de krachtige halen). De Opmerkingen vloeien als vanzelfsprekend uit de perfecte roeibeweging voort, als het water achter de skiff;
4. Kunstenaar Eveline van Duijl heeft Spinoza's borstbeeld gemonteerd op een strijklank (zie fig. 1) zoals in de Kloosterkerk te zien was;
5. Mijn associatie met Spinoza kan ik ook beeldend uiteenzetten, als Spinoza gemonteerd boven een skiff. Hij houdt de skiff – zelfs zonder riemen – mooi in balans: Spinoza op de Haagse Trekvluit!

Bronnen Deel 5

AANHEF TTP: DNB, 2004/2007. 1e Brief van Johannes 4:13. Titelpagina van TTP = (Spinoza anoniem): *Theologisch-Politiek Traktaat (L: Tractatus Theologico-Politicus)*, Hamburg, 1670, Amsterdam, 1987

TIE = Spinoza: *Verhandeling over de verbetering van het verstand* (en over de weg waarlangs het het beste tot de ware kennis der dingen geleid wordt)(L: *Tractatus de Intellectus Emendatione*). Vertaling en toelichting van dr. W.N.A. Klever, Baarn, 1986.

Br = Spinoza: *Briefwisseling*. Amsterdam, 1977

SNS = Nadler, Steven: *Spinoza*. Amsterdam/Antwerpen, 2001

Stellingen 4.10 en 5.29: E = Spinoza: *Ethica*, (L: *Ethica*). Amsterdam, 1979

Skiff: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Skiff>

**TITELPAGINA TTP: Dat wij in hem blijven en hij in ons, weten we door-
dat hij ons heeft laten delen in zijn Geest.**

FIGUUR 11: SPINOZA OP DE HAAGSE TREKVLIE – COMPOSITIE.

